مێژوو و شارستانیەتی کورد

جەلال سنجاوی

لەم ماوەیەدا لە بەرگێکی ڕازاوە و ناوازە و لە دووتوێی (٣٦٨) لاپەڕەی قەبارە گەورەدا، کتێبی (مێژوو و شارستانیەتی کورد) لە ساڵی ٢٠٠٩ لە هەولێری پایتەخت چاپ و بڵاوکرایەوە و کەلێنێکی لە کتێبخانەکان گرت و خوێنەران و هەوادارانی مێژووی کۆن و نوێی کوردی خۆشحاڵ کرد.

ئەم کتێبە دەستەبژێرە لە نووسینی (دکتۆر محەمەد مەحموود مەندەلاوی)یە و (محەمەد وەسمان) وەریگێڕاوەتە سەر زمانی پاکی باوان و تایبەتە بە تیشک خستنە سەر نەژاد و ڕەچەڵەکی کوردان و شیکردنەوەی زاراوەی کوردستان و تایبەتمەندییە ڕەواکانی نەتەوەخوازی کورد و گونجانیان لەگەڵ ئایینی پیرۆزی ئیسلام و نەتەوەکانی دەورووبەر.

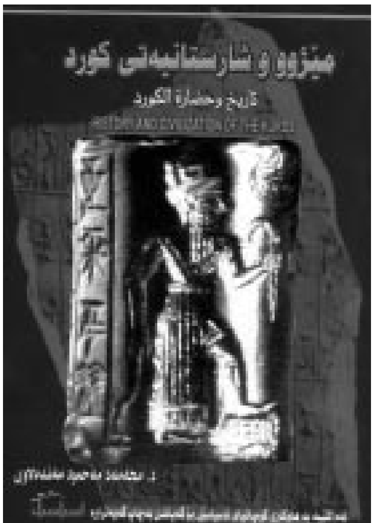

هەروەها دانەر چەند بەشێکی کتێبەکەی بۆ مێژووی کۆنی کورد تەرخان کردووە، هەر لە سەرەتای نیشتەجێبوونی مرۆڤی (نیاندەرتاڵ) لە ئەشکەوتەکانی (شانەدەر، هەزارمێرد، زەڕزی، حەکاری، کۆسپەسپی) تا دەگاتە دامەزراندنی هەڕەمی شارستانیەت لە وڵاتی نێوان دوو زێ (میسۆپۆتامیا) لەسەر دەستی سۆمەرییەکان و خێڵە ساتەکانی زاگرۆس.

لە پێشەکی کتێبەکەدا، دانەر تیرۆژە تیشکێک دەخاتە سەر مێژووی کۆنی کورد و ڕابردووی زێڕینی کورد و کۆشش و هەوڵ و تەقەللای کورد لەبنیادنانی شارستانیەت و بە ئەرێنی وەسفی دەکات و گلەیی و گازاندە لە ڕۆژگار و مێژوو دەکات کە لەگەڵ چانسی کورد یار نەبوو و دەڵێ: «بەداخەوە ئەوەندەی هاوکار بووە لە بەرزکردنەوەی پایەی زۆر گەلی بندەست لە ڕووی شارستانی و کردنی بە پێشەنگی نەتەوەکان، بەڵام بەرانبەر کورد دادپەروەرانە نەبووە. مێژوو هاوبەش بوو لە دروستکردنی مەینەتییەکی گەورەی وا کە گران چارەسەر دەکرێت، کوردیش کەوتە جەرگەی ئەو مەینەتییە...»، بەڵام دانەری کتێبەکە بە پشت بەستن بە ژمارەیەک لە سەرچاوە و دۆکیومێنتەکان دڵنیامان دەکات کە کورد خاوەنی میراتێکی گەورەی کولتوور و فەرهەنگی نەتەوەییە و لە بنیادنانی شارستانیەتی میسۆپۆتامیا پشکی شێری بەردەکەوێ، هەرچەندە بەدرێژایی

ڕۆژگار مێژووەکەی لەلایەن چەواشەکاران و ناحەزانی نەتەوەی کوردەوە دووچاری شێواندن و لە یەکترازان هاتووە، بەڵام کەس ناتوانێ نکوڵی لە گەورەیی کورد و زمان و فەرهەنگی ڕەسەنی کورد و دێرینی بوونی کورد لەسەر خاک و زێدی خۆی بکات و هەزاران ساڵە وەک داربەڕوو ڕەگی لە کەلێنی گەڤرەکان بردۆتە خوار و نینۆکی لە خاکەکەی گیر کردووە و بەرگری لێکردووە و بە بێگانە بوونی بستێک لە خاکەکەی ڕازی نەبووە.

کتێبەکە بەسەر هەشت بەشدا دابەش کراوە لەگەڵ پاشکۆکان کە چل و چوار وێنەی پاشاکان و جەنگ و ئەسپ سوارانی میدی و گۆتی و لۆلۆبی لەخۆ دەگرێ، کە تایبەتن بە پەرەسەندنی شارستانیەتی کۆنی کورد. بەشی یەکەمی کتێبەکە لە (ل٥- ل٧٦) دەگرێتە خۆ کە تایبەتە بە: (کورد، ڕەچەڵەکی کوردان و چینەکان و بنجی کوردان و زاراوەی کوردستان و بێژەی کورد لە زمانی عەرەبیدا).

لە ل٤٦ بابەتی (بنجی کوردان) نووسەر دەڵێ: «کورد لەو گەلە کۆنانەیە کە لە ناوچەیەکی فراوانی ئاسیا و بە تەواوی لە ئازەربایجان و ئەرمینیا و گورجستان و ئێران و تورکیا و عیراق و سووریا و لبنان و وڵاتانی دیکەی جیهان نیشتەجێ بووە، ئەوان پاشماوەی میدی و لۆلۆبی و گۆتی و خوری و میتانی و مانی و سوئیەکانن، سەرجەم زاناکانی لە مێژووی گەلی کوردیان کۆڵیوەتەوە دەڵێن، لە گەلانی هیندۆ-ئەورووپین، واتە سامی نین و لە بنجی عەرەبی، یان تورکی پەیدا نەبوونە و گەلێکی ڕەسەنن و مێژووییەکی پڕ لە پاڵەوانەتییان هەیە...»، بەڵام چونکە کورد بە درێژایی پەیژە جیاجیاکانی ڕۆژگار خاوەنی دەوڵەتێکی سەنتراڵی و یەکگرتوو نەبووە، بۆیە ئەو هەڵە زۆرینەی بۆ نەرەخساوە مێژووی کۆن و نوێی لە دووتوێی ئینسکلۆپیدیایەکی گشتگیردا بنووسێتەوە و وەک سەرچاوەیەکی باوەر پێکراو بیخاتە بەر دەستی نەوەکانی ئێستا و ئاییندەوە.

نووسەر بەشی دووەمی کتێبەکەی بۆ گرنگی لێکۆڵینەوەی مێژوو تەرخان کردووە بۆ زانینی شارستانیەتە کۆنەکان کە باس لە مەبەست لەمێژوو و شارستانیەت دەکات، هەروەها بە پشت بەستن بە کۆمەڵێک سەرچاوە و دۆکیومێنت ڕێچکەی شارستانیەتی کورد لە وڵاتی میسۆپۆتامیا دەدۆزێتەوە و ڕۆڵی مەزنی سۆمەرییەکان لە بنیادنانی گەورەترین شارستانیەتی مرۆڤایەتی باس دەکات.

نووسەر لە (ل٩٥)دا دەربارەی نەژاد و ڕەچەڵەکی سۆمەرییەکان دەڵێ: «سۆمەرییەکان لە هەندێ نەتەوەی خۆجێیی باکووری میسۆپۆتامیا کەوتوونەتەوە، ئەوان گەلێکی ڕەسەنی هەرێمە شاخاوییەکانن و (باسماکۆف) لەو باوەڕەدایە سۆمەرییەکان وێنەی بەرایی کوردانن، هەروەها (مار) و (دیاکونۆف و ڤاسیلی نیکیتین و تۆما بوا) ئەم ڕایە دەسەلمێنن کە پەیوەندییەکی توند لەنێوان سۆمەرییەکان و کورددا هەیە» دکتۆر (جەمال ڕەشید ئەحمەد) وای بۆ دەچێ کە سۆمەرییەکان بەمانای (سەر ڕەشەکان) دێت، چونکە مووی سەریان ڕەنگی ڕەش بووە، هەروا مرۆڤی باڵا بەرز و تێکسمڕاو و سپی پێست بوون و کراسی ئاودامانی خوری ئەستوورییان پۆشیوە و لەشەڕ و جەنگەکاندا مرۆڤی بوێر و قارەمان بوونە و لە شارستانیەت و کاری ڕۆژانەشدا مرۆڤی زۆرزان و دەست ڕەنگین بوون.

بەشی سێیەم بۆ پەیدابوونی شارستانیەتی کورد لە وڵاتی (سوبارتۆ) تەرخان کراوە، کە لە چاخە بەردینەکان پێکدێ وەک: چاخی بەردینی کۆن، ناوەند، نوێ، کانزایی، بۆ شوێنەوار ناسان دەرکەوتووە کە هەزاران ساڵ پ.ز ژیان لە ئەشکەوتی شانەدەر و هەزارمێرد و زەرزی ژیان پەیدابووە، ئەمەش لە کنە و پشکنینی زانایانی ئارکیۆلۆژی دەرکەوتووە کە لە ئەشکەوتەکان ئەنجامیان داوە، دکتۆر ڕالف سویلکی و خێزانەکەی ڕۆزا سویلکی لەنێوان ساڵانی ١٩٥٣- ١٩٥٧ لە ئەشکەوتی شانەدەر پشکنین و هەڵکۆڵینیان دەست پێکرد و چەند ئێسکبەند و قاپوقاچاخ و بەردەستێ و دەفر و چەکی لەبەرد دروستکراوی مرۆڤی (نیاندەرتاڵ)یان دۆزیبەوە و گەیشتنە ئەو قەناعەتەی کە ئەم ئەشکەوتە لانکەی سەرەتایی مرۆڤ و شوێنگەی یەکەمین بەردی شارستانیەتی میسۆپۆتامیاییە، هەروەها نووسەر باسی کاری پشکنینی خاتوو کارد و ساڵی ١٩٢٨ دەکات لە ئەشکەوتی هەزارمێرد و زەرزی کە ژیانیان تێدا بەردەوام بووە لە (٦٠٠- ١٠)

هەزار ساڵ پێش زایین، پاشان مرۆڤی ڕاوکەر و گەڕۆک لە ئەشکەوتەکان هاتۆتە دەرێ و بەکشتوکاڵ و ئاژەڵداری خەریک بووە، هەروەکو لە هەڵکۆڵینی گوندی (زاوی چەمێ)ی شانەدەری سەر زێی گەورە و گوندی (جەرموو)ی نزیک بە چەمچەماڵ دەرکەوتووە کە مرۆڤی کۆن باوەڕی ئایینییان پەیدا کردووە و خواوەندی (دایک)یان دەپەرست کە خواوەندی پیت و بەرەکەتە.

ل١١١- ل١٣٦ بەشی چوارەمی کتێبەکەیە و بۆ بابەتی گەشەسەندنی مێژوویی پێوەندییەکانی نێوان گەلانی کۆن لە وڵاتی کورداندا تەرخان کراوە، هەروا باسی کورد لەنێوان دەمارگیری نەتەوەخوازی و ئایینی و ئاوێتەبوونی زمانی و گەشەی کولتووری و ئەدەبی و هونەری لە وڵاتی کوردان کراوە و ئینجا تیشک خراوەتە سەر یەکێتی هۆزەکی لە چاخی پێش زایین بۆ دانیشتوانی کۆنی وڵاتی کوردان کە بە داخەوە نووسەر و توێژەران لە مێژووی کۆن سەبارەت بەو گەلانەی ڕۆڵیان هەبووە لە هێنانەدی تایبەتمەندی نەتەوەیی گەلی کوردی دێرین و کۆن بایەخیان پێ نەداوە، وەک بایەخدان بە: گوتی و لۆلۆیی و کاسی و خالدی و مانی و میدی و میتانی و..تاد کە لە زاگرۆس نیشتەجێ بوون و بەنەژاد و ڕەچەڵەکی نەتەوەی کورد دادەنرێ، بە تایبەتی کاردۆخییەکان و کیرتییەکان، بەڵام مێژوونووسان بێ بایەخانە پەراوێزیان کردوون، کەچی بایەخێکی زۆریان بەنەتەوە سامییەکان داوە، ئەوانەی لە هەزارەی دووەمی پ.ز لە نیوە دوورگەی عەرەبەوە بۆ عیراق و وڵاتی شام کۆچیان کرد کە هەر هەموویان ڕەوەند و کۆچەر بوون و لە برسان و لە بێ ئاوی هەڵاتبوون.

بەشی پێنجەمی کتێبەکە بۆ باس کردن لە نەتەوە کۆنەکان تەرخان کراوە، ئەوانەی لە وڵاتی کوردان نیشتەجێ بوون و شارستانیەتیان دامەزراند و دەوڵەتیان پێکهێنا وەک: (لۆلۆییەکان) گوتییەکان، کاشییەکان، خورییەکان، خالدییەکان، کاسییەکان، میتانییەکان، حورییەکان، مانییەکان، میدییەکان.)

«چەندان دەقی سۆمەری هەن بە ئاشکرا دەڵێن: سوبارییەکان لە گەلانی ڕەسەنی کوردستانن، هاوچەرخی لۆلۆییەکان و خورییەکان بوون و ڕۆڵی هاوشێوەی ئەوانیان دیوە لە پێکهێنانی کوردانی ئەمڕۆ، هەمان لولوییەکان کە پاشا بەهێزەکەیان (ئانۆ بانینی) بوو دەوڵەتیان دروست کرد و بوون بە هەوێنی دروستبوونی کەسایەتی کوردی لە کوردستاندا»ل١٤٢

هەروەها نووسەر لە ل١٧٣ باسی دەرکەوتنی شانشینی میتانی دەکات لەسەر شانۆی سیاسی کە توانییان بە زەبری هێز و توانای سوپا جەربەزەکەیان ئیمپراتۆریەتێکی بەرفراوان پێکبهێنن، بەشێکی زۆری کوردستان و وڵاتی شامی گرتبووە ئامێز، لەم سەروبەندەدا هێزەکانیان لەگەڵ هێزی فیرعەونەکانی میسر لە باشووری شام یەکانگیر بووەوە، لە ئەنجامدا شەڕێکی خوێناوی و چەند ساڵە رووی دا تا گەیشتە ئەو ڕادەیەی هەردوولا بڕیاری ئاگربەستیان دا و شەڕ ڕاوەستا و پێوەندی نێوانیان لەسەردەمی پاشای میتانی (توشراتا) بەهێز بوو، لە ئەنجامی نامە گۆڕینەوە ژن و ژنخوازی لەنێوانیاندا پەیدا بوو، ئەوەبوو خوشکی (توشراتا) کە بە (تادو هیبای میتانی)، واتە (نیڤەرتیتی) بەناوبانگ بوو درا بە فیرعەون (ئامون حوتبی سێیەم) و (ئامون حوتبی چوارەم) ناسراو بە (ئەخناتوون).

هەروەها لە ل٢٠٧ باسی میدییەکان کراوە نووسەر دەڵێ: «میدییەکان باپیرەی بەرایی کوردن لە ساڵی ٧١٣پ.ز پادشای میدی (دیاکۆ- Dyauko) توانی میدییەکان یەکبخات و سوپایەکی بەهێز پێکبهێنێ و دەوڵەتی گەورەی میدی دابمەزرێنێ کە پایتەختەکەی شاری (ئەکباتان) واتە هەمەدان بوو».

لە بەشی شەشەمی کتێبەکەدا، باسی مێژووی هەندێ دەوڵەت و میرنشینی کوردی کراوە لە سەردەمی ئیسلامیدا وەکو: [دەوڵەتی ڕەوادی و دەوڵەتی شەدادی و دەوڵەتی مەروانی (دۆستەکی) و دەوڵەتی ئەیووبی میرنشینی حەسنەوەیهی].

بەشی حەوتەم بۆ هزری نەتەوەگەری و هیوا و ئاواتە ڕەواکانی نەتەوەی کورد تەرخان کراوە، ئەمەش بابەتێکی گرنگە و خواست و ویستی کوردانە، چونکە جێگیربوونی چەمکی نەتەوەیی و هەستی نەتەوایەتی لە گۆشەنیگای کورداندا ڕاستییەکی نەمرە، کورد هەستی نەتەوەگەرییان لە هۆشیارییەکی ڕەسەنەوە هەڵقوڵیوە، ئەمەش هەستێکی پیرۆزە، بۆیە

«بیرۆکەی نەتەوەگەری لای کورد بۆ سەلماندنی ناسنامەیان جیهانییە، ویستی هەموو گەلی کوردە، ئەم هەستە هانیداوە بۆ ئازادی و نەهێشتنی ڕاسپاردەی دەوڵەتە شۆڤینییەکان، بۆ هەوڵی دەردەست خستنی دەرفەتی مێژوویی بۆ هێنانەدی هیوا و ئاواتە ڕەواکانی..» ل٢٤٤.

بەم شێوەیە نووسەر دوایین بەشی دەخاتە ڕوو کە بەشی هەشتەمە و تایبەتە بە بابەتێکی هەستیار کە کورد لەنێوان نەتەوەگەری و ئیسلام خوازییە و کورد و گونجان لەگەڵ ئایینی ئیسلام و کەسایەتی کوردی و باوەڕی بە ئایینی ئیسلام.

بەگەیشتنی هێزە ئیسلامییەکان و ڕزگارکردنی زۆر ناوچە و شاری کوردان، جۆرە دڵنەوایی و متمانە بەخۆکردن کەوتە دڵ و دەروونی کوردان و بە ئاسوودەییەوە ئایینەکەیان قبووڵ کرد و پێی شادبوون. کورد موسڵمان بوون بۆ ئەوەی لە دەست زوڵم و زۆرداری و دڕندایەتی نەتەوەکانی دەوروبەر ڕزگاربن.

لێرەدا نووسەر دەڵێ: «کورد پێشوازییان لەم ئایینە نوێیە کرد، بەهۆی ئەو گیانی نموونەییە پوختەی تێیدا بوو تا ئەو ڕادەی ناسنامەی کوردی کۆنی خۆیان لەدەست دا، لەبەرانبەر ئەم حاڵەتەدا خۆیان لەنێو ململانێ و ونبوونەوە بینییەوە...»ل٢٨٨ لەگەڵ ئەوەشدا کورد کە موسڵمان بوون، لە ڕێگەی ئەم ئایینەوە بوونە خاوەن هێز و توانا و ڕاستەوخۆ کاریگەربوون بە کولتووری عەرەبی ئیسلامی.

هەروەها نووسەر دەربارەی کەسێتی کوردی و باوەڕی بە ئایینی ئیسلامەوە لە ل٣٠١ دەڵێ: «کەسێتی کوردی بەهێز و مل نەدان بەناوبانگە، کە پێوەندی بە ئیسلامەوە کرد بەهێزتر بوو، لەبەر ئەوەی ئیسلام هێزێکی مەزنی تێدایە، ئەو هێزەی کورد لە ژیانی ڕۆژانەیدا هەیبوو، بەڵام نەیدەزانی چۆن ئاراستەی بکات، بەشێوەیەک لەخزمەت هیوا و ئاواتەکەیدا بێت بۆ یەکبوون» لە ل٣٠٩ پاشکۆکان دەست پێدەکات کە لە (٤٤) وێنە و دیمەنی جۆراجۆری شارستانیەتی کۆنی کورد پێکدێ وەک: وێنەی کەللە سەری مرۆڤی نیاندەرتاڵ کە لە ئەشکەوتی شانەدەری چیای برادۆست دۆزراوەتەوە، هەروەها نەخشی هەڵکۆڵراوی پادشای لۆلۆیی (ئانۆبانینی) لەناوچەی سەرپولی زەهاو لە کوردستانی ئێران لەگەڵ سەری لەبەرد دروستکراوی پادشا و سەرکردەیەکی (گۆتی) و چەند پارچە شوێنەوارێکی (مانی) و لوڕستان و ڕواندز و سپیلک و شرۆکین و چەند شوێنێکی دیکە.

ئەم بەرهەمە لە ڕووی خستنەڕووی قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤی کۆن و پەیدابوونی نەتەوەی کورد و گرێدانی ڕووداوەکانی مێژوو بەشێوەیەکی زیرەکانە و لێزان ئەنجام دراوە و دڵنیام ئاشقانی مێژوو بەسۆزەوە لاپەڕەکانی دەخوێننەوە. لەکۆتاییدا دەستخۆشی لە نووسەری بەڕێز (د. محەمەد مەحموود مەندەلاوی) دەکەین و ئومێدەوارین لەبەرهەمەکانی دیکەشیدا بەتایبەتی مێژوویی، بێ بەشمان نەکات.